

Campanars, campanes i tocs al sud de la Comunitat Valenciana: algunes reflexions

Campana de San Jaime – Autor: Felip de la Torre (1582) – Santiago de Orihuela – Campana mecanitzada de manera que no pot tocar-se manualment, ha canviat la sonoritat i està en perill de trencament.

Tractarem de reflexionar sobre el fenomen tradicional dels tocs de campanes, i la seua repercussió a les comarques del Sud de la Comunitat Valenciana. Amb aquestes notes tractarem de pensar un fenomen, ben arrelat a la resta del territori valencià, i pràcticament inexistent en aquestes terres.

Campanars

La percepció, i fins i tot la mateixa construcció dels campanars, canvia al llarg del territori valencià. Tot i que sempre s'ha assumit, des de la historiografia més a l'ús, que en els segles XIII i XIV, els enfrontaments entre els poders eclesiàstics i municipals es materialitzaven en la construcció de campanars diferents, amb campanes separades i usos distints, donant així naixement als anomenats “carillons”, conjunts de campanes afinades que toquen melodies, més que campanes que envien senyals, així i tot, en el nostre context, en els primers segles de la

Conquesta, s'arribava a altres camins, molt més de concòrdia. No eren dos campanars, enfrontats, sinó un sol, que tenia ben marcats els espais, els territoris i les vocacions de cadascun.

El campanar, sovint, tenia dos accessos: des del carrer i des de l'església, tot i que les dues portes arribaven a la mateixa escala. Però la mateixa escala conduïa a llocs diferents: una sala gran, amb diverses campanes que podien repicar i voltejar, per als tocs litúrgics i també per als senyals civils, una terrassa amb una o més campanes, sempre fixes, per als tocs del rellotge.

Curiosament els tocs amb les campanes tenien, sovint, una doble vocació eclesiàstica i civil, tot i que els límits estaven ben marcats.

Amb les campanes del rellotge, molt sovint, només es tocaven les hores i els quarts, amb diverses variacions: amb una o dues campanes menors, un cop, dos, tres o quatre a cada quart de l'hora, i amb una major les hores amb o sense repetició, segons el lloc i sobre tot segons el mecanisme. De vegades, si sols hi havia una campana per al rellotge, o el mecanisme era més senzill, la campana tocava un sol cop a la mitja, i l'hora, amb o sense repetició, tant de dia com de nit.

Aquestes campanes, aquests tocs, eren una competència municipal – i encara ho son pràcticament en totes les nostres poblacions, encara que cada volta aquest dret està més difús: els ordinadors permeten que qualsevol campana de qualsevol campanar pugui tocar les hores o les quarts, sense tindre el “dret” aconseguit després de llargues concòrdies entre ambdues autoritats, civil i religiosa.

Hem parlat de “dret” i de “concòrdia”: són arguments sovint utilitzats en els nostres documents antics. Cal recordar que, malgrat altres bibliografies, el primer rellotge automàtic de la península és el de la Casa de la Ciutat de València (entenent per “Ciutat” la paraula molt posterior d'Ajuntament), que va instal·lar en 1374, enfrontant a l'actual carrer del Rellotge Vell. Però pocs anys més tard, en el moment de construir el “Campanar Nou” – anomenat ara “Torre del Micalet”, van acordar de disposar en la terrassa una gran campana, fixa, anomenada Micalet, que devia servir tan sols per tocar les hores, de dia i de nit. Campana de

rellotge, per tant, disposada per anunciar, de manera automàtica, el pas del temps, unes hores iguals de dia i de nit, en hivern i en estiu, ben allunyades de les necessitats d'organitzar el temps d'una comunitat, amb unes enormes limitacions tecnològiques.

Per tant, dret municipal de rellotge, ubicat sovint en el mateix campanar de l'església, tot i que amb un accés des del carrer, però al mateix temps doble lectura dels tocs litúrgics, molt més "humans" que les hores automàtiques: el toc d'alba, l'oració del matí, que sona quan naix el sol (i torna la llum) marcava l'inici de l'activitat, l'obertura de les muralles... el toc d'alçar a Déu, en la Missa Major, celebrada cada dia en cada temple obert al culte, i que marcava l'obertura de certes botigues (sobre tot les de vi) i construïa un temps de silenci i concòrdia en el soroll del mercat diari. I les batallades del mig dia o toc de l'Àngelus, la crida a l'oració però també el moment de tornar a casa a dinar, en una societat tradicional, per cert, amb horaris molt més europeus (ja que la literatura no deixa dubtes de que l'hora de menjar eren en torn a les dotze, l'únic moment del dia en el qual, amb el sol, es podia conèixer l'hora exacta i es podia, també, posar en hora els rellotges). Treball que es reanimava amb el toc de vespres, a una hora molt més baixa del que pensem: cap a les tres, tres i mitja!. I l'oració del capvespre, el toc de l'Ave Maria, que marcava el retorn a casa, quan ja es ponía el sol i es tancaven les muralles. I amb les Ànimes, la oració pels difunts, de nit plena, era moment de quedar-se a casa per dormir... Els rellotges, però, seguien tocant al seu ritme, ben allunyat de la realitat quotidiana, però conscients d'un dret municipal.

Al llarg del nostre territori va decreixent el culte i la importància dels Campanars. Per les terres altes, de primera conquesta, el Campanar és, avui encara, plena i exclusivament municipal. Per posar un cas: el magnífic i espectacular Campanar d'Alcalà de Xivert, que enguany celebra el segon centenari del seu acabament, està, fins i tot, separat de l'església, i les claus es guarden a l'Ajuntament. És l'agutzil qui ha d'anar a tocar, fins i tot els tocs religiosos, i és l'Ajuntament el qui conserva i manté no sols el rellotge: també l'edifici, les campanes i paga (o pagava, millor) els campaners; ara les campanes ja van mecanitzades (encara que amb mecanismes que permeten els tocs manuals: ja en repararem).

La titularitat municipal va acompanyada del ritu anual de la visita al Campanar en festes. De fet es tracta de fenòmens totalment distints, però curiosament van sempre associats. En la Plana de Castelló, i més enllà, no poden haver festes sense Visita al Campanar, al qual pugen, tots els anys els mateixos, per gaudir de l'edifici i del paisatge, per "apropiar-se" encara que siga ritualment i inconscient del seu territori. I no parlem de mitja dotzena de visitants: 500, 1.000 visitants en una jornada, que no poden deixar passar l'oportunitat, repetida cada any, de pujar al "seu" Campanar.

Curiosament els dos fenòmens s'acaben ací: els campanars continuen sent de gran alçada, però ja son plenament eclesiàstics, més al sud de La Plana, i no existeix aquesta necessitat, ni que fora una volta en la vida, i encara menys cada any, de manera ritual, de pujar al Campanar. Això sí: les campanes del rellotge –o els tocs del rellotge, perquè en els campanars menuts algunes campanes litúrgiques poden compaginar ambdues activitats, són una obligació municipal. O, si voleu, per dir-ho en paraules antigues, l'Ajuntament és el seu patró. És a dir el responsable del seu manteniment, sense rebre res a canvi, més que el propi funcionament, i l'orgull de saber que sense el seu esforç, no funcionaria.

Un cas ben patent: el rellotge últim del Campanar de la Catedral de València, fet cap a 1650, anava cada volta més mal i deixà de funcionar al final dels anys 50 del darrer segle. En els primers 60, en nom del progrés, desmuntaren la caseta de l'enorme mecanisme (que movia la massa del Micalet, la campana major, avui encara, de tota la Corona d'Aragó, amb 235 cm de diàmetre) i el rellotge fou llançat al ferro vell. Durant uns trenta anys el Micalet no tocà, mentre que les campanes litúrgiques, més mal que bé electrificades, continuaven tocant, sense que el Capítol de la Catedral tinguera cap interès en restaurar el toc horari, que consideraven (i continuen considerant) competència "de la Ciutat", de l'Ajuntament de València. Fou en 1990 quan l'Alcaldessa de València, recuperant el seu dret, va subvencionar un nou rellotge, ara electrònic, per que tocara hores i quarts, de dia i de nit. Fins aquell moment, ningú no havia tirat en falta l'absència de la gran campana marcant el temps, toc que ara ens sembla indispensable per al funcionament de la Ciutat Vella.

Els campanars perden alçada i monumentalitat, anant cap al Sud, però apareix un fenomen, del qual sembla haver-hi poca consciència: l'existència de campanars plenament municipals que solament tenen el rellotge i les campanes fixes corresponents, estant alguns exemptes i la majoria formant part dels edificis municipals. No sembla que hi hagen visites rituals als campanars, religiosos o municipals, ni en les festes ni en altre moment de l'any. Els campanars, al Sud, formen part, sense més, del paisatge urbà.

Caldrà elaborar un inventari d'aquests campanars municipals, però per posar uns casos valguen els del Pinós i de Monòver, com edificis exclusivament dedicats a rellotges, mentre que els rellotges d'Alacant o d'Elx s'ubiquen en el mateix palau de l'Ajuntament.

Campanes monumentals

Campana de Sant Pere i Sant Pau – Autor: Vicente ROSES y FERRI (1823) – Sant Nicolau d'Alacant – Restaurada per la Generalitat Valenciana en 1999: s'ha recuperat la “truja” o jou de fusta tradicional, i toca amb uns mecanismes que reproduïxen els tocs tradicionals sense impedir els manuals.

Al Sud de la Comunitat Valenciana, per diverses raons, hi ha nombroses i importants campanes històriques. Les campanes són, com és sabut, l'únic instrument musical que no canvia la seua afinació al llarg dels segles, sempre que es mantinguen els seus accessoris (forma de penjar-la, batall, forma de tocar-la...). Però les campanes han desaparegut, al Sud, del conjunt de referències culturals. Un exemple, més aviat dur: de tots els elements actuals del Misteri d'Elx, els instruments musicals, les notes més antigues i més autèntiques són les campanes de Santa Maria (una de 1654 i dues de 1719). Més mal conservades, mecanitzades i tocades és difícil de trobar-ne en tota la Comunitat Valenciana, i sobre tot, no hi figura cap referència d'elles ni cap associació al conjunt d'activitats rituals de la Vespra i de la Festa, en les quals tenen una important participació.

Hi ha moltes campanes per descobrir al Sud del nostre territori, i malauradament els inventaris no estan acabats. Però ara mateixa s'acaben de restaurar les campanes de Castalla, amb una de 1803, i un altra de 1830 que estava badada (i havia perdut la seua sonoritat) i que ara retroba la seua veu original.

No fa tant es van restaurar les tres campanes d'Agost, un extraordinari conjunt de 1791, que ara compta, com totes les restaurades, amb mecanismes que reproduïxen els tocs tradicionals i no impedeixen els tocs manuals.

I un altre importantíssim conjunt de campanes per descobrir: campanes, rellotges de Orihuela, i d'altres poblacions de la Vega Baja, que no van patir, de forma poc menys que miraculosa, la destrucció de la guerra civil...

Probablement el que més sorprèn és l'existència de campanes gòtiques, amb lletres majúscules o minúscules, amb una densitat major que al nord, però al mateix temps amb una menor consciència de la seua existència i vàlua.

Campanes gòtiques són les del rellotge municipal d'Elx, i la campana de les hores de Orihuela, i una restaurada d'Onil, i un altra de Biar, i la de Sant Josep d'Elx, i la campaneta d'Alcalalí...

Però les campanes són extremadament fràgils, i han de ser conservades amb cura i estimades per què continuen sonant. I si es trenquen, hui, es poden restaurar, per recuperar la seua veu perduda... És per això que cal fer projectes de restauració que permeten conservar campanes, instal·lacions i tocs tradicionals, i reproduir aquells tocs de manera que no impedisquen els cada volta més possibles tocs manuals.

Tocs de campanes i colles de campaners

No hi ha cap colla coneguda de campaners en totes les terres del Sud. Fa uns anys encara restaven un petit grup de campaners, fins i tot pagats a càrrec del municipi, a Planes, i un altre a Callosa de Segura. Tots ells han deixat de tocar, pel que sabem.

No obstant no manquen els llocs on poder tocar: les noves restauracions, com ara Sant Nicolau d'Alacant, o Agost, o Biar, o Aspe o tantes altres, permeten el toc manual o el toc automàtic, ja que els nous mecanismes s'adapten als jous de fusta i no impedeixen tocar a mans: sols cal llevar un interruptor i posar-se a tocar!

En aquest sentit, el fenomen va també de Nord a Sud: en les comarques centrals, seguint l'exemple de la Catedral de València, on tots els tocs anuals són manuals, i en el Nord, on també la major part dels tocs de la Catedral de Segorbe sonen per l'impuls dels campaners locals, s'han despertat una vintena de colles de campaners. En molts llocs són ells els impulsors de la restauració de les campanes, de la recuperació de les "truges" o contrapesos de fusta, de la soldadura de campanes històriques, de la fabricació de noves campanes, més afinades... No cal més que llegir les pàgines del Gremi de Campaners Valencians, a <http://campaners.com> per vore les nombroses activitats dutes a cap...

No obstant el dit, i sense por de contradir-nos, senyalarem una colla de campaners, afiliats des de fa anys al Gremi de Campaners Valencians, que han tornat a tocar, a partir d'un concert i uns contactes d'assessorament. Es tracta de la Colla de allò que ara s'anomena Caudete, l'antic Cabdet, *INSULA VALENTINA IN REGNUM CASTILLAE*, una illa valenciana en el Regne de Castilla, i que formà part d'aquell regne a partir de la batalla d'Almansa. La seua manera de reconstruir els lligams tradicionals amb els

valencians, la seua forma de recuperar la cultura compartida, ha sigut de tornar a organitzar una colla que toca regularment les campanes i que ja ha dut la iniciativa en la restauració d'una campana barroca que tenien badada.

Concerts de campanes i del Campanomòbil

Concert de les cinc campanes de l'església arxiprestal de Sant Joan Baptista de Monòver, dins les activitats del "II congrés d'estudis del Vinalopó" – (24/03/2001)

Una de les activitats més concretes de difusió del patrimoni sonor de les campanes ha consistit en la interpretació de “concerts” sovint impulsats per la Colla de Campaners de la Catedral de València, junt a les Colles d'Albaida, de l'Alqueria de la Marquesa i d'Ontinyent, entre altres.

Un “concert” no és un toc, és a dir un concert consisteix en un conjunt de tocs mostrats, sovint explicats, i interpretats front a un auditori sovint atent i interessat.

El Gremi ha interpretat nombrosos concerts al llarg de la geografia valenciana, i més enllà, des d'Aragó fins a Bèlgica, però, de manera general, aquests concerts interpretats al centre i al nord del territori valencià han donat com a resultat la creació de colles locals de campaners,

més o menys estables. Al Sud no ha passat així, tot i que s'hi ha interpretat molts més concerts que a la resta de la Comunitat Valenciana.

S'han fet nombrosos concerts, sovint explicats i amb un fullet informatiu, com ara a Villena, a Benissa, a Benidorm, a Almoradí, a Orihuela (on va consistir en el toc conjugat de tres campanars tradicionals i el Campanomòbil, del qual parlarem aviat). També es va fer un concert a Monòver, en el context d'un congrés d'estudis comarcals. També a Dénia, conjugant tres campanars...Tots tingueren un més o menys ample ressó, tant mediàtic com de públic, però amb ells acabà la continuïtat de les campanes.

Cosa semblant ha passat amb el Campanomòbil: un conjunt de quatre campanes, ubicades en un petit remolc de quatre rodes, que ha viatjat per mitja Europa, mostrant no sols la sonoritat de les nostres campanes (ben distinta de les altres europees) sinó la nostra manera de repicar i voltejar, tan diferent dels altres. El Campanomòbil sol tindre un paper educatiu, ja que permet que les campanes s'acosten a la gent, en compte d'acostar la gent als campanars, lloc natural de les campanes tocades. No obstant, en terres del Sud s'ha utilitzat més per a "Entrades" de Moros i Cristians, com una novetat sonora. També va participar de manera puntual en algun dels concerts coordinats ja esmentats, com el de Villena o el d'Orihuela, però tampoc ha actuat mai de manera didàctica, per què els més menuts sentisquen a prop la vibració i el so de la campana.

A manera de conclusió

Esperem continuar escrivint d'aquest temes: només hem obert una porta, i s'hem trobat amb unes sales brutes i buides, amb unes campanes abandonades i silencioses, amb uns tocs perduts. Sobre tot s'hem trobat amb una falta d'identitat col•lectiva en uns instruments, en uns edificis i en uns tocs, que són part de la nostra identitat com a poble, de la nostra històrica com a Comunitat, i que tractarem de descobrir en posteriors treballs.

LLOP i BAYO, Francesc (02-08-2002)